

Manipulyatsiyaning falsafiy qatlamlari: borliq, bilish va axloq uyg'unligi**Rustamova Madina**

Mustaqil izlanuvchi Navoiy davlat universiteti

Madinarustam2020@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada manipulyatsiya hodisasining keng qamrovli falsafiy tahlili amalga oshiriladi, u tor psixologik talqindan tashqariga chiqiladi. Manipulyatsiya insoniy muloqot va ijtimoiy o'zaro ta'sirning fundamental usuli sifatida qaraladi, u ong, hokimiyat va bilim tuzilmalariga asoslanadi. Tadqiqotning maqsadi manipulyatsiyaning muhim (ontologik) xususiyatlarini, uning shaxsning kognitiv (gnoseologik) qobiliyatlariga ta'sir mexanizmlarini va uning normativ (etik) maqomini ochib berishdir. Manipulyatsiya nafaqat aldash texnikasi, balki aprior ishonch, avtonomiya va inson ratsionalligini ekspluatatsiya qilishga asoslangan ramziy zo'ravonlik shakli ekanligi asoslanadi. Nazariy asos sifatida ekzistensial analitika, tanqidiy nazariya, dialoglar falsafasi va zamonaviy kommunikativ harakat nazariyalaridan foydalanilgan.

Kalit so'zlar: *manipulyatsiya, yashirin majburlash, avtonomiya, autentiklik, ramziy zo'ravonlik, kommunikativ ratsionallik, begonalashuv, mas'uliyat, hokimiyat-bilim.*

Manipulyatsiya muammosi amaliy fanlarda – psixologiya, siyosatshunoslik, marketingda – faol qo'llanilayotgan bo'lsa-da, kamdan-kam hollarda tizimli falsafiy tadqiqot predmetiga aylanadi. Aynan falsafa esa, hodisalarning yakuniy asoslarini ochib berishga qaratilganligi bilan, manipulyatsiyaning mohiyatini insoniyatning boshqalar bilan birgalikda mavjudligiga hamroh bo'luvchi antropologik konstanta sifatida ochishga qodir. Ontologik jihatdan manipulyatsiya ijtimoiy begonalashuvning bir shakli sifatida namoyon bo'ladi.

Ekzistensial nuqtai nazardan (J.P. Sartr, M. Xaydegger) inson erkinlikka mahkumdir va o'z tanlovlari uchun mas'uliyat yukini ko'taradi. Manipulyator o'z maqsadiga erishishga intilib, Boshqaning erkinligini inkor etadi, uning ekzistensial loyihasini o'ziniki bilan almashtiradi. U «yomon niyat» (*mauvaise foi*) rejimida harakat qiladi, Boshqani asosiy insoniy sifat – o'z taqdirini o'zi belgilash qobiliyatidan mahrum etish haqiqatidan o'ziga yashiradi. Manipulyatsiya qurboni ham ko'pincha «yomon niyat»da bo'ladi, o'zining obyekt pozitsiyasini og'riqli anglashdan ko'ra mustaqil tanlov illyuziyasini afzal ko'radi. Manipulyatsiya har doim gnoseologik o'lchovga ega, chunki u subyekt uchun manipulyatorga foydali bo'lgan muayyan dunyo manzarasini qurishga qaratilgan. Manipulyator qurbonda tizimli ravishda *agnostologiya* (johillikni ishlab chiqarish) holatini yaratadi va qo'llab-quvvatlaydi. Bu shunchaki bilim yetishmasligi emas, balki ma'lumot tanlash, informatsion shovqin yaratish, muqobil bilim manbalarini obro'sizlantirish orqali

erishiladigan maqsadli qurilgan johillikdir. Maqsad – qurbonni epistemik jihatdan qaram qilish, uni reallikni tanqidiy tekshirish vositalaridan mahrum etish.

J. Xabermas kommunikativ harakat nazariyasida «strategik harakat» (muvaqqiyatga yo‘naltirilgan) va «kommunikativ harakat» (o‘zaro tushunishga yo‘naltirilgan)ni farqlaydi. Manipulyatsiya – bu strategik harakatning kvintessensiyasi bo‘lib, kommunikativ shakllarga parazitlik qiladi. U dialogni taqlid qiladi, lekin uning ichki maqsadi monologik muvaqqiyatdir. Manipulyatsiya «ideal nutq vaziyati»ni buzadi, xususan, samimiylik talabini (manipulyator o‘zining haqiqiy niyatlarini yashiradi) va normativ to‘g‘rilik talablarini (yashirin ijtimoiy normalar va umidlardan foydalanadi) buzadi.

Manipulyatsiyaning axloqiy bahosi kategorikdir: bu axloqan joiz bo‘lmagan o‘zaro ta’sir shaklidir. I. Kant o‘zining kategorik imperatida insoniyatga har doim maqsad sifatida munosabatda bo‘lishni va hech qachon shunchaki vosita sifatida munosabatda bo‘lmalikni talab qiladi. Manipulyatsiya bu imperativning bevosita buzilishidir. Yashirin mexanizmlardan foydalanib, manipulyator qurbonni o‘z aqli va qadriyatlari asosida *avtonom tanlov* qilish imkoniyatidan mahrum qiladi. U boshqaning ratsional irodasiga emas, balki ularning zaif tomonlari, ehtirolari, noto‘g‘ri qarashlariga murojaat qiladi va shu bilan ularning aqli mavjudot sifatidagi qadr-qimmatini kamsitadi.

Axloqan maqbul ta’sir (ishontirish, ma’rifat, argumentatsiya) niyatlarning shaffofligiga asoslangan va yakuniy qaror agent tomonidan o‘zi tushunadigan asoslar asosida ixtiyoriy ravishda qabul qilinishini nazarda tutadi. Manipulyatsiya esa noaniq bo‘lib, qurbonni harakat uchun axloqiy mas’uliyatdan ozod qiladi (chunki u noto‘g‘ri shartlar ostida amalga oshirilgan) va shu bilan birga ushbu harakatning muallifligini manipulyator tomonidan tortib oladi.

Xulosa

Falsafiy tahlil manipulyatsiyani inson mavjudligining tub asoslariga – autentik mavjudlik, tanqidiy bilish va axloqiy o‘zini belgilash qobiliyatiga ta’sir qiluvchi murakkab, ko‘p darajali hodisa sifatida ochib beradi. Ontologik jihatdan u erkinlik qo‘rquviga asoslanadi; gnoseologik jihatdan u qulay johillikni quradi; axloqiy jihatdan esa inson qadr-qimmatini inkor etadi. Shunday qilib, manipulyatsiyaga qarshilik ko‘rsatish nafaqat texnik vazifa, balki ekzistensial va axloqiy imperativ bo‘lib, u insondan o‘z aqlidan foydalanish jasoratini, jamiyatdan esa chinakam, taqlid qilinmagan muloqot uchun sharoit yaratishni talab qiladi.

Adabiyotlar ro‘yhati:

1. Kant, I. *Groundwork of the Metaphysics of Morals* // Kant, I. Works in 6 vols. Vol. 4. Part 1. M., 1965. (In Russian).
2. Sartre, J.-P. *Being and Nothingness: An Essay on Phenomenological Ontology*. M.: Respublika, 2000. (In Russian).

3. Habermas, J. *Moral Consciousness and Communicative Action*. St. Petersburg: Nauka, 2000. (In Russian).
4. Heidegger, M. *Being and Time*. M.: Ad Marginem, 1997. (In Russian).
5. Bourdieu, P. *Language and Symbolic Power*. Cambridge: Harvard University Press, 1991.
6. Frankfurt, H.G. *On Bullshit*. Princeton: Princeton University Press, 2005.
7. Noggle, R. «Manipulative Actions: A Conceptual and Moral Analysis.» // *American Philosophical Quarterly*, Vol. 33, No. 1, 1996. Pp. 43-55.
- 8.